

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК930 (477.7)

Ігор Верба

ПІВДЕННА УКРАЇНА І ЗАПОРІЖЖЯ В АРХЕОГРАФІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НАТАЛІЇ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО

Археографічні студії у житті та творчому доробку Н.Д. Полонської-Василенко займають особливо помітне місце. Ще молодим науковцем захопилася вона архівними пошуками, які активно проводила, починаючи з 1914 року. До революції вчена плідно працювала в архівосховищах Києва, Москви, Одеси, Сімферополя, Катеринослава та Феодосії. Останній чоловік Наталії Дмитрівни О.М. Моргун з цього приводу залишив напрочуд цікаві спогади: «Ціле життя охоплена була Полонська-Василенко незвичайною пристрастю до архівів. Вишукувати серед поживклих, напівзітлілих древніх актів історію рідного краю, це найвища її насолода, велике щастя» [1].

Слід відмітити, що дослідниця у своїй археографічній діяльності продовжувала сімейну традицію, успадковану від батька – генерала Д.П. Меньшова – ентузіаста історичної науки, одного з керівників і промоторів ідей Київського відділу Імператорського російського військово-історичного товариства (КВ ІРВІТ). У названій дослідницькій установі Дмитро Петрович був знаний як завзятий архівіст, археограф-новатор і збирач предметів старовини. Упродовж тривалого часу він виконував обов'язки помічника товариша архівної комісії ІРВІТ (голова – проф. В.С. Іконніков) [2], де постійно контактував з відомими археографами і, передусім, з І.М. Каманіним. І до сьогодні збереглися його історико-джерелознавчі праці, які не втратили своєї наукової вартості та цінуються знатоками військової справи [3]. Тому цілком зрозумілим стає потяг Наталії

Дмитрівни до архівної справи і в цілому до археографії – перед нею був яскравий приклад батька.

Наталія Полонська
(початок ХХ ст.)

У пізніші роки колосальний вплив на її археографічні студії справив її другий чоловік акад. М.П. Василенко. За влучною характеристикою Н.Д. Полонської-Василенко, яку вона дала на еміграції Миколі Прокоповичу, «якщо треба було б зазначити наукову галузь, якій дав Василенко найбільше, то треба визначити, що то була археографія. Дуже важливим виданням його було «Генеральне слідство про маєтності Гетьманщини 1729-1730 рр.», «Слідство Київського полку р. 1893 – Гадяцького полку р. 1901 – Ніжинського полку і р. 1909 – Чернігівського полку» [4]. У цій невеличкій розповіді, присвяченій

пам'яті провідного фахівця, Наталія Дмитрівна скромно промовчала про його епохальні та вже класичні археографічні збірки документів. Цей список суттєво поповнили сучасні дослідники – видавці монографії «Микола Прокопович Василенко», в якій наголосили, що тільки за публікацію джерел з українського права він заслуговує того, щоб його ім'я назавжди залишилось в історії вітчизняної науки [5]. Перші кроки на шляху оволодіння навичками мистецтва підготовки документів молодий науковець здійснила в архівосховищах Сімферополя. У жовтні 1916 р., працюючи в архіві Державного майна над збиранням матеріалів з історії Південної України XVIII століття, вчена віднайшла досі невідомі науці 103 книги ордерів князя Г.О. Потьомкіна за 1777-1782 та 1783-1796 роки, акт прийому ним Таврійської губернії та низку цінних паперів [6]. «Я ніколи не підозрювала, що тут такий цінний матеріал і ніким не опрацьований», – повідомляла вона батькам [7]. У постійних пошуках Наталії Дмитрівні допомагав директор названого архіву відомий дослідник та архівіст Ф.Ф. Лашков. Розуміючи наукову вагу віднайдених Н.Д. Полонською документів і щоб мати повну й узагальнюючу збірку ордерів Г.О. Потьомкіна, він подарував істориком із своєї колекції ордери правителя Таврійської губернії за 1790-1791 рр. [8]. Тоді ж вони і домовились про видання знайдених джерел – як тих, що вже видав Ф.Ф. Лашков, так і тих, що надібрала Наталія Дмитрівна з передмовою директора архіву [9].

Зберігся один з можливих варіантів її магістерської дисертації, який знаходиться в архіві під красномовною титулатурою «Твір невідомого автора» [10]. У цій ґрунтовній праці на 531 сторінці вчена вмістила близько 250 документів. На багатьох сторінках робота рясніє виїмками та цілими полотнищами архівних матеріалів. З ретельною ґрунтовністю дослідниця розглянула рапорти Потьомкіна та його співробітників (Гудовича, Каховського, Рейніна), які охоплюють найважливіші питання соціально-економічного та політичного життя південноукраїнського краю. Великої уваги надавалось і церковному устрою

цього регіону. На думку Наталії Дмитрівни, полонити уяву читачів мали докладні таблиці з історії життєдіяльності Сімферополя, Бахчисарая та Феодосії. Цікаво, що вчена у кінці розправи вмістила докладний список всіх зв'язок, які вона фронтально переглянула, і тих, що збиралась опрацювати найближчим часом [11]. Проте, на жаль, події громадянської війни й особисті обставини життя дослідниці не дали їй можливості завершити свою роботу. Зараз найбільша частина копій цих документів зберігається в архіві історика [12]. Через багато років науковець згадала про свою плідну та цікаву працю в архівах Сімферополя (Канцелярії Таврійської губернії, Губернського правління, Депутатського зібрання, Управління державного Майна, Казенної палати) і з болем відмітила, що багато документів загинуло через пожежу в архіві, що сталася у 1917 р. [13]. Тому зрозуміло, що матеріали, зібрані Н.Д. Полонською у ті роки, мають за сучасних умов особливу наукову цінність і виконують роль першоджерела.

Наполегливі пошуки у сімферопольських архівозібраннях запам'ятались для вченої ще однією помітною подією. 9 вересня 1916 р. її було обрано членом Таврійської Ученої архівної комісії (ТУАК) [14]. Хоча Наталія Дмитрівна і не змогла тоді видати повноцінний археографічний звід, все ж цей архівний матеріал вона частково вмістила у своїх подальших численних працях. Зокрема, варто згадати, що одну з них, присвячену історії останніх років існування оспіваної у народі Запорізької Січі, вчена доповнила картою запорізької території, що її склав полковник де-Боксет у 1772 р. Як відмічала вчена, «вона (карта. – *I.B.*) повніша за інші (напр. що її надрукував В.М. Ястребов у «Записках Одесского Общества Истории и Древностей» і датував 1772-74 рр.), бо малюнок на ній виразніший, не кажучи вже про те, що вона доповнює вбогий реєстр мап України XVIII віків» [15].

В одному з часописів ТУАК науковець видрукувала низку таблиць по вирощуванню злакових рослин у Тавриді у XVIII столітті, складені місцевим економістом Матвієм Смирновим. У цьому агрономічному

банку даних скрупульозно зафіксовані цикли вегетації культурних рослин, проведено чітку градацію між часом травосіяння й збирання злакових насаджень. Цінним є і те, що назви всіх рослин подаються мовами народів, які проживали у ті часи в таврійських степах – російською, німецькою і татарською. Є тут і загальноживана латинська [16]. Як нам здається, ці дані і в теперішніх умовах мають велике народно-господарське значення та прислужаться всім, хто цікавиться історією розвитку агровідносин у Південній Україні.

У 1927 р. вчена опрацювала одеські архіви, де за два тижні у травні-червні досить сумлінно поназбирала матеріали з історії Нової Січі [17]. Вона віднайшла чимало цінних документів, зокрема скарги запорожців про захоплення земель після 1775 р. та скарги на запорожців. За порадою відомого дослідника запорізької старовини проф. М.Є. Слабченка історик опрацювала також справи нотаріату та Слов'янського єпархіального управління. З чималими труднощами їй вдалося попрацювати також у знаменитому, але закритому для вчених Воронцовському зібранні документів, де вона віднайшла цілий корпус унікальних і маловідомих карт, гравюр, рукописів і стародруків [18]. У спогадах про М.Є. Слабченка науковець писала, що в Одесі вона постійно перебувала під протекторатом Михайла Єлисейовича: «Він увів мене в усі архівні установи, ознайомив з персоналом, здобув переписувача, поклопотався за те, щоб мені на дім видавали заборонені книги – одним словом, полегшив мені працю у незнайомому місті... Багато цікавих розмов було у нас за той час. Між іншим, ми обговорювали плян великого видання архіву Коша запорозьких казаків... Цей багатий архів перевіз у першій половині XIX стол. до Одеси А.О. Скальковський; на підставі цих матеріалів він написав свою славну «Історію нової Сечи». Але потім про архів забули, і М.Є. Слабченко віднайшов його вдруге. Він широко використав матеріали архіву в монографіях, надрукованих у працях комісії історії права, і познайомив мене з ним. Я теж багато взяла з нього для «Заселення Південної України в XVIII столітті». Архів

був виняткової ціни: в ньому було листування Коша з російською адміністрацією і адміністрацією місцевою, запорозькою, матеріали щодо заселення, сільського господарства, торгівлі і т.д. Слабчено вже розробив плян видання; за зразок узяв він «Архив Юго-Западной России». Він проектував видати 6 або 7 томів, розмістити матеріал тематично і вмістити при кожному томі вступну статтю-монографію редактора тому. Матеріали, які б не вкладалися у тематичну схему, він проектував видати окремо в одному або двох томах. Мене М.Є. Слабченко запросив на редактора одного з томів. Ми вирішили звернутись до ВУАН з пропозицією видати цей архів, і я повернулася до Києва уже з належними матеріалами» [19]. Ці задовгі, але промовисті рядки написані Н.Д. Полонською-Василенко через більш, ніж 30 років після описуваних подій і тому дещо неточно відображають справжню картину її проживання в Одесі, а у світлі окремих документів виглядають і зовсім інакше.

Так, Наталія Дмитрівна справді загайно працювала в одеських архівосховищах, користувалась вона і консультаціями метра одеських науковців професора М.Є. Слабченка, але взаємини з останнім у неї на той час були вкрай напружені, якщо не ворожі, хоч з часом вони і заприятинилися. Стосунки зіпсувалися ще наприкінці 1926 р., коли проф. М.Є. Слабченко приїздив до Києва у справі підготовки окремого корпусу джерел з історії української економіки XIX століття, що взявся видрукувати III Соціально-економічний відділ ВУАН під головуванням акад. М.П. Василенка – чоловіка Н.Д. Полонської-Василенко. З різних обставин це видання тоді не здійснилось, і у Слабченка з Василенком думки з цього приводу розійшлися. Як повідомляв на початку 1927 р. Михайло Єлисейович свого друга та колегу історика О.П. Оглоблина, «...Василенко до мене ставиться вороже: ну-да, я оригінал, остряк, але такий же невихований, так кидаю авторитети, що ніби в науці хочу позбутися панянства, якого вона, та наука, ніколи й не мала. 4) Полонська мене ненавидить» [20]. І через рік стосунки академіка та професора істотно не поліпились, хоча

їх співпраця продовжувалась. Так, у листі до названого адресата від 18 лютого 1928 р. М.Є. Слабченко прискіпливо писав, що «Мик[ола] Прок[опович] зараз до мене ставиться надзвичайно вороже» [21].

Як бачимо з цієї епістолярії, поїздка Наталії Дмитрівни до Одеси та її робота з М.Є. Слабченком не віщувала їй нічого привабливого. Це опосередковано засвідчили і матеріали тих років. Коли Н.Д. Полонська-Василенко перебувала в Одесі, Михайло Єлисейович відправив листа до Олександра Петровича Оглоблина від 9 червня 1927 р., де, зокрема, наголосив, що «зараз у мене Полонська. Зустрічаємось у мене. Розмови ведемо безтолкові. Думаю, що в її особі не мучиму її друга. (Пара фраз винна в цьому). Може, помиляюсь в їхньому разі, а ось підсвідомий голос так говорить» [22].

На підставі цих свідчень і документів можемо реконструювати, бодай у загальних рисах, ступінь їх відносин і намалювати таку картину. Два тижні, які Н.Д. Полонська провела в Одесі, дали їй можливість частково ознайомитись з архівною козацькою спадщиною та зробити висновок про її велику наукову цінність. Зрештою, це неважко було зробити, оскільки М.Є. Слабченко всіляко пропагував у своїх численних розправах документи козацького архіву і давно вже виношував задум про його видання, чого, до речі, і не приховував [23]. Приїзд же Наталії Дмитрівни до Одеси тільки ще раз переконав його у правоті поставленої мети та підштовхнув на думку про прискорення реалізації задуманих планів. Вже після від'їзду Н.Д. Полонської-Василенко з Одеси, М.Є. Слабченко у вересні 1927 р. поставив питання перед Президією ВУАН про видання архіву Коша Запорізької Січі [24]. У тому ж році ця вища академічна інстанція розглянула запропоновану одеським науковцем приблизну схему видання запорізького архіву за тематичним планом у кількості 6 томів по 30 друкованих аркушів [25]. Саме як хрестоматійний ініціатор видання цих документів ввійшов Михайло Єлисейович до численних публікацій як самої Н.Д. Полонської-Василенко, так і інших дослідників [26]. Проте, як зазнача-

ла Наталія Дмитрівна, голові Археографічної комісії акад. М.С. Грушевському вдалося переконати Президію ВУАН у доцільності видання архіву за хронологічним планом і самому очолити всю підготовчу роботу по втіленню цього задуму в життя [27].

Конфронтація двох видатних організаторів наукового процесу в Україні вкрай негативно позначилася на роботі Археографічної комісії ВУАН наприкінці 1920-х років. Ймовірно, саме як посередницька особа і потрапила Н.Д. Полонська-Василенко до гурту вчених-археографів, що готували запорізький архів до видання [28]. Дійсно, її глибокі знання з козацької проблематики, особисте знайомство з акад. М.С. Грушевським і проф. М.Є. Слабченком, наближеність через свого чоловіка акад. М.П. Василенка до академічного Олімпу створювали їй – у порівнянні з іншими дослідниками – більш привабливе реноме. Тому нам цілком логічною видається примирююча роль Наталії Дмитрівни у конфлікті Грушевський – Слабченко. Історик була неначе гарантом їх порозуміння через складні взаємини. На дорадчу та посередницьку функцію Наталії Дмитрівни у ті роки (1927-1930) прямо вказує проф. М.Є. Слабченко у вже цитованих нами листах до проф. О.П. Оглоблина. Так, у посланні від 15 листопада 1927 р. (помітка О.П. Оглоблина) Михайло Єлисейович описував непорозуміння в Археографічній комісії і, зокрема, зазначав: «Мик[ола] Зах[арович] (Левченко. – *I.B.*) писав, що Мих[айло] Серг[ійович] заявив в відділі, буцім, справу видання «Зап[орозького] Арх[іву] давно вже вирішено в Арх[еографічній] Ком[ісії] за гол[овною] ред[акцією] О. Грушевського. Мих[айло] Серг[ійович], щоправда, схопився і викликав Нат[алію] Дм[итрівну] на засідання Арх[еографічної] Ком[ісії], де й дано б[уло] їй (Н[аталії] Д[митрівні]) доручення злистуватись зі мною, бо Н[аталія] Дм[итрівна] більш зі мною знайома й пр[очая] чепуха» [29]. Можливо, саме тоді це рішення і було за протокольовано у відповідних постановках і створена видавнича комісія у складі М.Є. Слабченка, О.Ю. Гермайзе,

Н.Д. Полонської-Василенко, М.М. Ткаченка та С.В. Шамрая, де О.Ю. Гермайзе координував всю підготовчу роботу, а Н.Д. Полонська-Василенко з'ясовувала через М.Є. Слабченка всі незрозумілі питання [30].

Враховуючи вкрай обмежену джерельну базу, яка була у нашому розпорядженні, ми тільки у загальних рисах можемо висвітлити діяльність Н.Д. Полонської-Василенко у цьому напрямку. Відомо, що 30 жовтня 1927 р. дослідниця була присутня на засіданні Археографічної Комісії під головуванням акад. М.С. Грушевського, де обговорювались запити, поставлені у листі проф. М.Є. Слабченка щодо видання козацького архіву [31]. Ймовірно, саме на цьому бурхливому обговоренні Наталія Дмитрівна, яка хоч і критично ставилась до діяльності М.С. Грушевського на терені ВУАН, все ж трималась думки останнього та схилила проф. М.Є. Слабченка погодитись на пропозицію видавати архів за хронологічним планом. Як пізніше зазначав Михайло Єлисейович у листі до акад. Д.І. Багалія, справу з архівом врятували Василенки: «Тиждень тому в мене була можливість побувати в Києві й відвідати засідання Археографічної комісії, де стояло питання про видання Запорозького архіву. Обороняв я свій старий план тематичного видання. На ньому й лишився. Але Микола Прокопович (Василенко. – *I.B.*) й Наталя Дмитрівна звернули мою увагу на те, що за хронологічний порядок і Ви, й вони, й не вороги – як усі для мене. Подумав ще трохи я та й згодився на видання Зап[орозького] Арх[іву] за хронологічним порядком» [32].

Коли справу з принципом видання було погоджено, дослідниця, як зафіксовано у джерелах, опрацювала архів фортеці «Олександрівська» та Олександрівського повіту, які комісія придбала після смерті дослідника запорозьких старожитностей Я.П. Новицького [33]. Цей архів, який зараз зберігається в Інституті рукопису ЦНБ АН України (ф. 202), містить безцінні джерельні свідчення з життя мешканців Запоріжжя – справи ратушні, духовного правління Олександрівське, архів маршалок шляхти, «ревізські сказки», документи з

архіву Коша Війська Запорозького за 1770-1771 рр. про Дніпровську лінію тощо [34].

Загайно штудіюючи козацькі справи, дослідниця набиралась досвіду, зростав і розширювався її архівний світогляд, який пізніше втілювався в низці напрочуд цікавих і змістовних реляцій. Можна стверджувати, що буквально за два роки вчена стала основним оповісником ідей Археографічної комісії з питань видання козацької архівної спадщини. Тому не дивно, що наприкінці 1929 р., коли підготовча робота була завершена і більшість аспектів з'ясована, керівництво Археографічної комісії звернулося до Наталії Дмитрівни з проханням розробити докладний проспект видання та скласти орієнтовний кошторис (значення джерела та джерел, принципи добору документів, підходи до коментування та приміток тощо) [35]. На наш погляд, такі пропозиції засвідчують зростий авторитет дослідниці та її глибоку обізнаність з джерельною базою козацького зводу. Однак, тим задумам у ті часи не судилося здійснитись [36].

Тривали ідеологічні проробки як співробітників, так і їх археографічної продукції. Все частіше уживався бригадний метод роботи. Поступово фокус зацікавлень наукоімітаторів з партійними квитками у кишені змістився в бік «застосування засад марксо-ленінської науки до археографії». Під цією лаконічною фразою розумілись широкомасштабні заходи боротьби з «археографічним техніцизмом», теоріями про «об'єктивність» джерел, «безкласовість» документів. Згодом був репресований і зазнав багато поневірянь у справі напівміфічної організації СВУ ініціатор видання академік М.Є. Слабченко, а голова Археографічної комісії ВУАН академік М.С. Грушевський депортований за межі України [37].

Репресії у стінах ВУАН – це окрема сторінка дослідження, ми ж тут тільки зазначимо, що хоч ці тоталітарні акції ослабили основні кадрові ланки Археографічної комісії по виданню капітальної запорозької архівної спадщини, все ж її робота і надалі продовжувалась. Як не дивно, така ситуація благотворно позначилась на подальшій археографічній діяльності

Н.Д. Полонської-Василенко. Відчуваючи брак спеціалістів і формуючи новий склад названого наукового осередку її фактичний керівник колега Наталії Дмитрівни історик та архівіст В.О. Романовський запросив вчену на посаду дійсного члена Археографічної комісії ВУАН (8 травня 1930 р.) [38]. Плідна робота Н.Д. Полонської-Василенко у згаданій комісії на початку 30-х років – це ціла віха у житті історика. Саме у цей час виявився її талант науковця-археографа й організатора наукового процесу. Можна стверджувати, що, незважаючи на досить гучні прізвиська дослідників, які тоді працювали в Археографічній комісії (акад. М.П. Василенко, акад. Д.І. Багалій, В.О. Барвінський, О.І. Баранович, В.Ю. Данилевич, О.М. Камишан, П.П. Курінний, О.П. Оглоблин, Л.О. Окиншевич, М.М. Ткаченко й інші) [39], саме Н.Д. Полонська-Василенко була найбільш обізнаним і підготовленим спеціалістом по козацькому архіву, яка до того ж з самого початку працювала над цією тематикою. На наш погляд, це має принципове значення, оскільки Наталія Дмитрівна немовби з'єднувала два періоди діяльності Археографічної комісії, й отже, уособлювала спадкоємність її роботи.

На початку 30-х років підготовча робота по виданню архіву Коша Запорізької Січі набрала нових обертів. За реалізацію видання взялося і відповідало Центральне архівне управління УСРР (ЦАУ) разом з ВУАН. Тоді ж був розроблений і приблизний проект видання у 10 томів документів по 250 друкованих аркушів кожний і складена їх тематична розбивка на такі розділи: 1) землеволодіння та феодальна експлуатація в Січі; 2) мануфактура на землях Січі; 3) торгівля; 4) елементи промислового капіталізму в Січі та поява передпролетаріату; 5) класи і класова боротьба в Січі; 6) участь січової сіроми в селянських повстаннях в Україні; 7) спілка феодалів Січі з феодалами сусідніх держав в боротьбі з січовою сіромою; 8) стосунки Січі з сусідніми державами; 9) адміністративно-правовий лад Січі; 10) освіта, мистецтво, культура Січі. Осередку у складі С.О. Сенченка, П.І. Білика,

В.О. Барвінського, Л.О. Окиншевича, Н.Д. Полонської-Василенко, Т.Т. Скубицького, І.І. Кушнірчука та Н.Ю. Мірзи-Авак'янц доручалось провести всю організаційну роботу: з'ясувати питання про окремі частини архіву, підготувати картотеку, створити книгозбірку та скласти орієнтовний кошторис видання [40].

Наталія Дмитрівна з ентузіазмом взялася до виконання названої програми. Слідкуючи за думкою вченої, ще раз пересвідчується, як відповідально та ретельно ставилась історик до своїх наукових обов'язків. Тоді ж вона очолила й одну з редакційних бригад, в якій, крім неї, працювали талановиті та працелюбні історики О.П. Оглоблин, М.М. Ткаченко та М.Ф. Тищенко. Вже на одній з перших нарад (26 червня 1932 р.) з ініціативи вченої було рішуче поставлено питання про перевезення архіву з Харкова до Києва. На думку Наталії Дмитрівни, це давало можливість дослідити у комплексі козацьку документальну спадщину та розробити чіткі орієнтири видання [41]. Більш детально ознайомившись з попереднім планом видання архіву, названа група науковців запропонувала його альтернативний проект, що охоплював 9 томів зводу документів за такою проблематикою: 1) запорозька колонізація; 2) класове розшарування на Запоріжжі; 3) господарство на Запоріжжі; 4) ринок Запоріжжя; 5) суспільний устрій Запоріжжя; 6) Запоріжжя як плацдарм російської колоніальної політики; 7) міжнародна політика Запоріжжя; 8) участь Запоріжжя в селянських рухах України; 9) Верія срізної (освіта, медичні справи, листування окремих осіб, різні документи) [42].

Науковець із захопленням бралась редагувати два томи названого задуму (1 та 6), які були їй близькі за тематикою й уподобаннями. Порівнюючи свій проект з планом ЦАУ, вчена зауважувала, що частина останнього не забезпечена архівним матеріалом і не відповідає змісту фонду Коша Запорізької Січі. Так, на її думку, не вистачало джерел на формування тому про землеволодіння та феодальну експлуатацію в Січі. Абсолютно абстрактною вида-

валась їй і розробка теми «Мануфактура на землях Січі», оскільки, як зазначала Наталія Дмитрівна, немає жодного матеріалу (і не може бути). Майже не відображена у документах і генеза капіталізму та формування передпролетаріату. Теж саме, вказувала вона, стосується і проблематики «Спілка феодалів Січі з феодалами сусідніх держав в боротьбі з січовою сіромою». Стосовно запропонованого аспекту «Освіта, мистецтво, культура Січі», то, за глибоким переконанням дослідниці, тих документів, що містяться в архіві, аж ніяк не набереться на том. Загальний висновок, який робила Наталія Дмитрівна, аналізуючи цей офіційний документ, приголомшував партократів від науки: «Плян, видно, складений без ознайомлення не тільки з архівом в натурі (хоч, здається, він відомий не одному дослідникові), а навіть з дуже не зразковим описом архіву, виданим ЦАУ. [Мається на увазі видання «Архів Запорізької Січі. Опис матеріалів» (К., 1931). – *I.B.*]. Низка томів покинута згори без конкретної архівної бази, з другої сторони, низка питань, які головніше дають зміст цього архіву, не зазначена. В тому числі питання колонізації, як Запорозької, так і на землях Запоріжжя, колонізації, яка грала таку велику роль в історії Запоріжжя і яка репрезентована чималою кількістю документів, або колоніальна політика російського царату в боротьбі за землі з поступовим «влязанням» в ці землі. По суті більша частина матеріалу наповнена цією боротьбою. Плян треба обов'язково переробити ґрунтовно, і покласти в основу його конкретний матеріал архіву» [43].

Подібні критичні міркування проводила авторка і в рецензії на вже згаданий «Архів Запорізької Січі. Опис матеріалів» (К., 1931. – LXI – 168 с.), складений сумлінним дослідником О.О. Рябініним-Скляревським [44] (проте нашвидкуруч) під головною редакцією М.В. Горбаня та за участю М.Ф. Тищенка. У ній вона, зокрема, зробила закид, що видання дуже корисне, важливе і принципове, але у значній мірі має характер чогось незавершеного, оскільки не всі документи виявлені, особливо ті, що знаходяться у Москві та Дніпропетровську [45]. Як видно з цих заува-

жень, вчена з максимальним тактом і суто по-науковому підійшла до питання про видання козацького архіву, начисто відкинувши необґрунтовані ідеологічні правки.

Не меншої ваги надавала Н.Д. Полонська-Василенко і з'ясуванню питання про окремі частини цього унікального зібрання, які в силу різних обставин опинились поза межами України та зберігались у багатьох містах колишнього Радянського Союзу. Як можна здогадатись з протоколів засідання редакційної бригади Археографічної комісії, цей аспект вчена підняла ще 21 травня 1932 року. Тоді ж було запропоновано доручити Наталії Дмитрівні разом з дослідником М.Ф. Тищенком скласти історичну довідку про вилучені з архіву документи [46]. Ця розвідка у сучасних умовах, коли Інститут української археографії АН України разом з відповідними архівними установами приступив до видання унікального корпусу джерел, має велике науково-громадське та суспільно-політичне значення. У ній Н.Д. Полонська-Василенко, між іншим, писала, що, починаючи видавати Запорізький архів, насамперед, потрібно зібрати його частини, які були вилучені з основного фонду за різних обставин. Історик пояснювала, що після скасування Запорізької Січі у 1775 р. основна частина архіву потрапила до м. Покровська, а далі разом з іншими документами перейшла до фортеці Св. Єлизавети, а з 1784 р. опинилась у м. Катеринославі. У цьому місті архів перебував до 1845 р., аж поки на вимогу канцеляриста Спичака не перебазувався до історика А.О. Скальковського в Одесу. Основну частину відібрав сам А.О. Скальковський, який за наказом намісника Новоросії графа М.С. Воронцова влаштував в Одесі «Історичний архів». Але, як відомо, цього джерелозібрання не було створено, й основна збірка залишилась в руках А.О. Скальковського, яка після смерті дослідника у 1899 р. перейшла до архіву Одеського градоначальника. Таким чином, робила висновок Наталія Дмитрівна, Запорізький архів треба шукати у Дніпропетровську й Одесі.

Другу частину документів, як нотувала науковець у довідці, вилучив князь

Г.О. Потьомкін – це його листи до кошового П. Калнишевського; копія атестата на звання товариша Кушевського куреня тощо. Ці документи свого часу перейшли з архівом князя Г.О. Потьомкіна до Московського Воєнно-історичного архіву. Ще одна частина Запорізького архіву була передана до Воєнного Міністерства, що досліджувало участь запорожців у війні 1773-1774 років. Їх – за даними історика – треба було шукати у Ленінграді.

Не залишились і єдиним фондом документи, що відібрав А.О. Скальковський. По його смерті син останнього подарував частину архіву Російській АН, і на той час джерела перебували у Відділі рукописів Російської Академії Наук у Ленінграді.

Наталія Дмитрівна також дослідила, що частина архіву у різні способи вилучалась із збірки, і деякі з матеріалів могли опинитись в Одесі, в бібліотеці Одеського товариства історії та старожитностей.

Н.Д. Полонська-Василенко вказала ще один напрямок для пошуку документів Запорізького архіву – це зібрання О.М. Лазаревського. Свого часу, відзначала Наталія Дмитрівна, О.М. Лазаревський надрукував збірку документів із Запорізького архіву в «Киевской старине» – ця частка тоді перебувала у рукописному відділі ВБУ (зараз – Інститут рукопису НБУ НАН України).

Також уривок документів Запорізького архіву зберігався у Кам'янець-Подільську, бо там деякий час мешкав і працював історик В.О. Біднов, який до переїзду проживав у Катеринославі та справляв археографічні студії у місцевому архіві, де переходився шмат документів з колекції Коша Запорізької Січі.

І останнє, як гадала історик, посилаючись на «Архів Запорізької Січі. Опис матеріалів», чимало документів залишилось у руках приватних осіб [47].

Вважаємо, що ця інформативна записка справила досить суттєве враження на керівників видання названого проекту. 23 вересня 1932 р. відбулася нарада ЦАУ з представниками Археографічної комісії, де було дано доручення співробітникам комісії М.Ф. Ткаченку та В.О. Барвінському з'ясувати питання про залишки козацького

архівного зібрання у різних містах, й особливо звернути увагу на Дніпропетровськ, Харків, Одесу, Ленінград і Москву [48]. Одночасно адресувались і запити до Історико-археографічного інституту в Москві, де зберігалися матеріали з історії Війська Донського і Запорізької Січі (щодо участі запорожців у Булавінському повстанні) [49], а також до Харківського історичного архіву, де також відклалися документи про Запорізьку Січ (фонди Генеральної військової канцелярії з 1710 р. та 1-ої Малоросійської колегії за 1722-1727 рр.) [50]. Прийняття таких рішень відкривало для дослідниці нові обрії для науково-археографічних розшуків, розширювало сферу її академічних студій.

22 жовтня 1932 р. її разом з правником Л.О. Окиншевичем було включено від Археографічного осередку до комісії ЦАУ по підготовці матеріалів Коша Запорізької Січі [51], а у міжчасі й остаточно ухвалено тематичні назви 8-ми томів і визначено кошторис видання, що мало фінансуватись ЦАУ на 60% та ВУАН – на 40%. Здавалося, тільки і розпочинати роботу, реалізувати весь набутий за довгі роки досвід. Та на перепоні стало те, що головна мрія Наталії Дмитрівни про перевезення архіву до Києва тоді не здійснилась. Невдовзі невтішні рядки сухої постанови визначили: «Центром роботи вважати Харків. Робота переводиться у питаннях видання зазначених документів у Харкові та Києві за певним пляном та кошторисом» [52]. Фактично, ця постанова закривала для вченої дорогу до архіву. Їй – одному з кращих знавців української козаччини відводилась другорядна, додаткова роль. Але Наталія Дмитрівна за роки сталінської культурної політики звикла до таких поворотів долі. Ще й ще поверталась вона до болючої теми. А 31 березня 1933 р. історик на нараді у справі видання «Архіву Коша Запорізької Січі», здається, в останній раз поставила питання про недоцільність зосередження всієї роботи у Харкові й, у зв'язку з цим, про свою неефективну роботу як члена Археографічної комісії [53]. Однак і на цей раз до голосу вченої наукоімітатори не прислухались.

Все ж незначною втіхою для науковки

стала її праця разом з групою дослідників, в яку входили М.Ф. Тищенко, В.О. Барвінський, В.О. Греков і В.О. Корд, над тематичним збірником документів під загальною назвою «Матеріали до історії Запоріжжя XVIII в.» [54]. Та навіть ця робота не могла у повній мірі задовольнити вчену і, ймовірно, вона так і залишилася незавершеною. Зрештою, все це вже не мало великого значення. Як зазначає сучасний козакознавець історик О.М. Апанович, з архіву не було видруковано жодного тому документів [55].

Сталінщина в Україні сильніше, ніж в інших республіках, далася взнаки. Почався наступ на українську культуру, закривались видавництва і часописи, обмежувалось і спотворювалось вивчення історії України. У суспільних науках запанував вульгарний соціологізм. Запорозька тематика вилучалася з планів дослідницької праці та видань. Згодом репресивні заходи поклали край діяльності Археографічної комісії ВУАН, а тоталітарних переслідувань зазнала частина науковців. Все ж вчена, яку оминула жорстока хвиля репресій, при першій-ліпшій нагоді прагнула звернути увагу відповідних органів до археографічного опрацювання козацького матеріалу та його подальшого видання. Так, навіть у 1937 році вона звернулася до директора Інституту економіки АН УРСР, де у той час працювала, з приводу видання «Архіву Коша Запорізької Січі». Коротко розповівши про історію архіву та його значення для України, дослідниця просила директора О.М. Асаткіна сприяти його друкуванню [56]. Розуміючи, що ця справа може розтягтися на багато років, Наталія Дмитрівна пропонувала спочатку підготувати невеликий вступний археографічний збірник, присвячений історії Запоріжжя. На її думку, він збудив би зацікавленість до героїчного минулого українського народу та став би у нагоді всім, хто цікавиться його історією [57]. Авторка розробила і досконалий план, об'єм і кошторис майбутнього видання. За її переконаннями, воно мало охоплювати 9-10 томів, які б вмістили близько 66 тисяч двосторонніх документів, з ґрунтовною передмовою відомих спеціалістів з козацької тематики, з відпо-

відним археографічним опрацюванням архівних матеріалів.

Щоб уникнути попередніх непорозумінь щодо принципу видання (хронологічний чи тематичний), Наталія Дмитрівна обґрунтувала свій варіант – комбінований план. За її міркуваннями, за цим планом документи у кожному томі слід розміщувати у хронологічному порядку (але зразу за декілька років), а в середині тому – за тематичним, наприклад, колонізація, боротьба за землі і т.д. За такою схемою буде легше орієнтуватись у виданні, а самі джерела набудуть граничну об'єктивність і виразність. Провівши скрупульозні підрахунки, Н.Д. Полонська-Василенко констатувала, що цей проект цілком можна виконати за 4-5 років при умові серйозної роботи 5-6 працівників [58]. Нам здається, що у цих промовистих доповідних записках вчена принципово по-новому розробила проект видання запорозького архіву. Її висновки ґрунтувались на точних розрахунках, враховувались реалії тих часів і перспективи реалізації у разі схвалення наміченої програми. Ці розробки гідні окремих зауважень ще й тому, що пролунали у часи піка сталінського терору, довівши незламність думки науковця. На жаль, оригінальні та несподівані міркування історика так і не знайшли підтримки у партократів від науки і цей проект загубився у лабіринтах бюрократичного апарату.

В тогочасних бурхливих подіях привертають до себе увагу й інші ділянки археографічних візій Н.Д. Полонської-Василенко. Навіть лише перелік окремих назв праць з цього її доробку засвідчує вкрай рідкісний діапазон зацікавлень вченої. Протягом 1928 р. дослідниця склала численну бібліографію по історії Запоріжжя та Південної України за 1768-1886 рр. із стислими примітками [59]. Працювала вона і над покажчиком карт названих територій, що хронологічно огортали все XVIII століття. Як писала Наталія Дмитрівна, «покажчик цей охоплює весь друкований матеріал, а також збірки ВБУ (Всенародної Бібліотеки України. – *І.В.*), колишнього Університету та Лаври (Києво-Печерської. – *І.В.*). У ньому зазначено вже більш за 150 окремих мап XVIII вв. Студії

над мапами ВБУ, які ще не тільки не описані, а навіть і не розібрані, збагатили мій покажчик новими мапами» [60]. Картографічна робота приносила глибоку насолоду історику.

На 1931-1932 рр. у плані видань Археографічної комісії стояла її велика робота «Опис Катеринославського намісництва» [61]. В одному із звідомлень Комісії для виучування соціально-економічної історії України дослідниця зауважила, що «збирала матеріал для видання атласу цього намісництва» [62]. Але, на жаль, ця велика розправа не збереглася в архіві Н.Д. Полонської-Василенко, тому ми можемо тільки фрагментарно про неї довідатись. Відомо, що у квітні 1928 р. науковець завдяки настійним клопотанням ВУАН отримала з Московського історичного архіву рукопис атласу Катеринославського намісництва за 1787 р. Цей свиток включав 15 повітових та 1 загальну карту з докладними поясненнями. Наталія Дмитрівна нотувала: «Тут дано повний реєстр всіх земельних дач, із зазначенням кількості землі, мешканців, землеволодільців. Т[аким] чином тут ми маємо повну картину землеволодіння намісництва на 1787 р., склад поміщиків, їх соціальний стан, залюднення поміщицьких дач, також казенних і інших сел, міст і т.д. Студії над цим Атласом, які забрали в мене коло 3 місяців, дали мені можливість написати окрему статтю, яку я й подала» [63]. Згодом матеріали над зазначеною працею Н.Д. Полонська-Василенко видрукувала в одному з номерів «Записок Історико-філологічного відділу ВУАН» [64].

Керувала вчена і роботою над окремими тематичними збірками. Документально зафіксовано, що вона за ухвалою сектора феодалізму Археографічної комісії очолила бригаду, яка готувала матеріали до історії Києво-Межигірської фабрики. За ініціативою дослідниці було розроблено план підготовчої роботи, кошторис видання та складені відповідні довідки [65]. В архіві вченої також не залишилось документальних збірників з цієї проблематики. Зате достеменно відомо, що науковець підготувала великі монографічні дослідження з історії парцелярної промисловості у Межи-

гір'ї під Києвом. Такі красномовні назви її робіт, як «Нарис історії заснування Києво-Межигірської фаянсової фабрики», «Києво-Межигірська фаянсова фабрика», «Межигірря. Києво-Межигірська фаянсова фабрика» засвідчують фактологічну заглибленість і ретельне опрацювання вченою наукової літератури й архівних джерел [66]. Історик спрагло описувала процес заснування перлини української фаянсової мануфактури, досліджувала умови життя та побуту робітників, технологізацію виробництва парцеляри тощо. У часи режиму особистої влади Н.Д. Полонській-Василенко все ж вдалося оприлюднити одну із своїх численних статей з цієї проблематики. Так, у 1932 році в працях Комісії для виучування соціально-економічної історії України побачила світ її джерельна студія «Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу», в якій вчена вмістила 17 документів за 1790-1795 рр. [67]. У ній вона виразно, наскільки це можливо для розправ академічного напрямку, показала процес зародження та первинної розбудови кам'яновугільних родовищ Донбасу наприкінці XVIII століття. Увагу дослідників мали привернути рапорти правителя Південної України Г.О. Потьомкіна до вищих керуючих інстанцій Російської імперії та різні інструкційні розпорядження місцевої буржуазії. Засібно Наталія Дмитрівна документально ілюструвала перші кроки на шляху гіганта важкої промисловості України, сфокусувавши увагу на найбільш цікавих і змістовних даних. Звичайно, цю працю вченої не можна ставити в один ряд з її розлогим історико-джерельним літописом української козаччини, однак вона заслуговує на найкращі оцінки виключно з боку опрацювання документальної бази. Власне й робота над історією фабрик і заводів була не характерна для творчості науковки та розглядається нами скоріше як данина часу, над яким тяжів ідеологічний прес. З іншого боку, це ще раз засвідчило відточений універсалізм Н.Д. Полонської-Василенко, її вміння при всіх обставинах створювати високоінтелектуальні творіння. Сьогодні, коли у нашій українській науці відчувається певна прогалина у знаннях про цю одну з найвідомі-

міших в Європі фабрик, дослідження Наталії Дмитрівни заслуговують на видання. Гадаємо, це швидко можна зробити, оскільки ці студії надруковані на машинці та повністю готові до друку.

Поруч з цією працею продовжувала Н.Д. Полонська-Василенко і свої візії над улюбленою козацькою проблематикою, вмонтовуючи у свої розлогі та фронтальні розправи віднайдені нею документи. Так, в одну із капітальних праць, яка за обсягом дорівнює монографії, «Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження Запоріжжя», що з'явилась у 1932 р., вона включила додатки з 22 документів, подібаних нею з фондів Дніпропетровського крайархіву (фонд канцелярії Новоросійської губернії, в'язка 105, № 3130) [68]. В археографічній передмові до них вона писала, що «друкуючі джерела, зберігає мову, правопис і порядок у кожному описі, але за певною системою: всі описи майна Калнишевського, Глоби та Головатого, розкидані по різних аркушах справи, я об'єднала, щоб полегшити дослідникові роботу над ними. Крім того, я відкинула повторення кількості предметів: в тексті кожне число повторювалось словами, а при кінці рядка – цифрами. Перше зазначення слова я не друкую» [69]. Кошторисна вартість цих джерел і сьогодні хвилює плеяду дослідників. Жоден з тих, хто опрацьовує часи козаччини кінця XVIII століття, не зможе обминути цих матеріалів. Мабуть, вперше у вітчизняній історіографії вчена вмістила повний реєстр майна, описаного у запорізькій верхівки після зруйнування Січі 1775 року з докладними даними про чисельність старшинських хуторів і зимівників, начисто відкинувши побудований на романтичному ідеалі образ братчиків як згуртованого колективу. Свою ідею Наталія Дмитрівна проілюструвала через призму документів, що освітлювали побут козаків-верховодів (речі, худоба, церковний ужиток тощо). Безперечно, коротко проаналізовані нами джерела в зазначеній роботі є найкращим і найціннішим з усього видрукованого дослідницею у царині запорізької історії тих часів.

В умовах інтенсивного розвитку історіографічних досліджень у 20-30-х роках

Н.Д. Полонська-Василенко не стояла осторонь і від організаційних процесів. У зв'язку з цим треба відзначити її спільне з істориком О.П. Оглоблиним звернення від 8 квітня 1933 р. до секретаря історичного циклу ВУАН з пропозицією про заснування при названій інституції наукового осередку для вивчення питань радянської археографії [70]. Фактично, це була підтримка ініціативи керівника організаційно-технічного сектору Київського обласного історичного архіву А.Й. Грінберга, який давно вже опікувався цими задумами. Наталія Дмитрівна пропонувала для розробки теорії радянського архівознавства запросити до Археографічної комісії ще й фахівців з Комісії історії українського права при ВУАН і відповідних філій Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН). Також вона обороняла думку про перетворення архівів у науково-дослідні центри з широкими археографічними функціями. За глибоким переконанням історика, джерелозібрання повинні опрацьовувати питання з історії архівного будівництва Радянського Союзу взагалі й УСРР зокрема, а також розробляти методика використання для господарських проблем архівних матеріалів [71].

Великого значення надавала Наталія Дмитрівна й археографічній обробці лектури академіка Д.І. Багалія. Ще 27 грудня 1927 р. у зв'язку з ювілеєм Дмитра Івановича уряд УСРР ухвалив видати повну збірку його наукових праць з доповненнями [72]. Твори мало видавати Державне видавництво України (ДВУ), але у 1930 р. відмовилось. Тоді було вирішено перевидати праці у відповідних наукових структурах ВУАН. 24 квітня 1933 р. О.П. Оглоблин та Н.Д. Полонська-Василенко звернулись з листом до Президії ВУАН з метою вшанування пам'яті померлого академіка Д.І. Багалія, де, зокрема, запропонували в основу перевидання робіт талановитого вченого покласти ним же складений ще за життя план [73], який охоплював такі праці науковця, як 1) «Історія України за доби феодалізму» (20 друк. арк.); 2) «Історія колонізації Слобідської України» (25 арк.); 3) «Історія

Слобідської України» (20 арк.); 4) «Історія м. Харкова» (30 арк.); 5) «Історія Лівобережної України» (20 арк.); 6) «Історія колонізації Південної України» (10 арк.); 7) «Нариси з історії революційних рухів на Україні» (декабристи, історія польських повстань 1831-1868 рр., студентський рух в Харківському університеті) (20 арк.); 8) «Сковорода» (20 арк.); 9) «Історія Харківського університету» (25 арк.); 10) «Шевченко» (15 арк.); 11) «Нариси з історії української літератури (Квітка-Основ'яненко, Потебня, Сумцов, Франко)» (20 арк.); 12) «Українське джерелознавство» (15 арк.); 13) «Нариси з української історіографії» (20 арк.); 14) Спомини акад. Д.І. Багалія про його добу (1852-1932) [записки, промови, листи] (15 арк.); 15) Життя та діяльність акад. Д.І. Багалія (10-15 арк.) [74].

До підготовки по виданню історико-джерельних творів академіка Д.І. Багалія Н.Д. Полонській-Василенко й О.П. Оглоблину вдалося запросити багатьох друзів і колег по науковому перу і, зокрема, В.О. Романовського, П.В. Клименка, В.М. Базилевича, Г.Є. Жураківського, О.К. Дорошкевича, які зразу ж дружно і самовіддано взяли до роботи. Вчені наголошували, що вже повністю готові до друку 1, 2, 6 та 12 томи збірки, які можна оприлюднити у 1933 р. І тут не було перебільшення. Ще в 1929 р. Наталія Дмитрівна за згодою академіка Д.І. Багалія опрацювала дві його великі візії «Заселення Південної України» та «Колонізація Новоросійського края и первые шаги его по пути культуры». Як зазначала дослідниця у звіті за 1929 р., перша праця забрала у неї майже цілий рік. Вона зробила переклад твору українською мовою та написала додатки до всіх розділів об'ємом 4 друкованих аркуші [75]. Зараз ця прокоментована робота зберігається в архіві вченої [76]. Як видно з її археографічного опрацювання, Наталія Дмитрівна зуміла використати значний масив тогочасної наукової літератури й подати її оригінальне трактування. Часто думки історика набагато перевершують коментовані місця і складають цілком завершені розвідки. Всього науковець написала 116

приміток. При порівнянні оригіналу та перекладу, яке нам вдалося зробити, стає очевидним, що вчена провела текстологічну обробку праці та подала окремі історичні та географічні назви в їх тодішньому написанні.

Друге дослідження академіка Д.І. Багалія, про яке йде мова, також зберігається в архіві вченої [77]. До цієї книги Н.Д. Полонська-Василенко написала ґрунтовну передмову, зазначивши, що з моменту виходу роботи у 1889 р. минуло вже більше 40 років. За цей період вийшла велика кількість цінної наукової продукції з історії Південної України [78]. Тільки дивуєшся, яку велику працю проробила дослідниця, адже сама студія Дмитра Івановича охоплює 112 сторінок, а з примітками Наталії Дмитрівни її об'єм зріс до 306 сторінок (!). Коментарі Н.Д. Полонської-Василенко відзначаються бездоганним знанням літератури з питань, що досліджуються, докладним аналітичним препаративанням аргументації думок науковців, правдивою історіографією проблем. Для їх використання істориком застосовані досконалі прийоми дослідження та наукової критики окремих положень попередників. Нажаль, цим роботам вченої, як і багатьом іншим її задумах, в умовах наступу сталінізму не пощастило. Готові до друку, вони були вилучені з видавничих планів і залишились у шухляді науковки.

До пенсійних часів вченої відносяться і її наукові висліди на археографічному ґрунті, які вона проводила в 1934 р. у ВБУ за згодою директора бібліотеки В.М. Іванушкіна і під безпосереднім керівництвом історика М.Н. Петровського. Описуючи та картографуючи раритети з «Киевской Старини» та низки інших цінних часописів і видань, Наталія Дмитрівна керувалась інструкцією по підготовці подібних студій, яка вимагала дотримуватись системи спрощень, що виключали з опису джерельних матеріалів особові, географічні та предметові покажчики [79]. Але чимдуж міцнішали репресії, тим примарнішим ставало завершення роботи. Так воно і сталося, увійшовши до біографії дослідниці тільки приємним спомином. Велику наукову вартість має й укладена Наталією

Дмитрівною археографічна збірка «История заселения Южной Украины второй половины XVIII столетия», яку вчена самовіддано і дбайливо готувала протягом багатьох років. Довгий час у наукових розвідках, присвячених життю та діяльності Н.Д. Полонської-Василенко, не існувало однастайності в оцінці кількості томів цієї праці, підготовленої істориком до друку. Так, колега дослідниці історик О.П. Оглоблин писав про три томи [80], такої ж думки дотримуються учені Наталії Дмитрівни на еміграції директор архіву-музею Української Вільної Академії Наук (УВАН) у Нью-Йорку В. Омельченко [81] та голова Українського Історичного Товариства (УІТ) Л. Винар [82]. Натомість В. Ульяновський, не відхиляючи попередні, схилився до версії, що альманах складався з двох томів [83]. Переконавання останнього ґрунтується на свідченні самої Наталії Дмитрівни, яка у звітах, заявах і доповідних записках за 1938-1941 рр. так само писала про двотомову реляцію [84]. Як колекція у 2 томи стояла вона й у видавничих планах Інституту історії України АН УРСР на 1940 р. [85]. Сучасники Н.Д. Полонської-Василенко блискучі вчені академік А.Ю. Кримський, членкореспонденти АН СРСР Ю.В. Гот'є та В.І. Пічета, професор О.П. Оглоблин у відозвах про наукову та педагогічну діяльність дослідниці (1939 р.) дотримувались єдиної думки про двотомний корпус джерельного матеріалу [86]. Така ж оцінка фігурувала й у рецензії на наукові праці Н.Д. Полонської-Василенко (1940 р.), складеній тріумвіратом відомих істориків (член-кореспондентом АН СРСР В.І. Пічетою, професорами О.П. Оглоблиним та О.А. Савичем) [87]. Все ж згодом, перебуваючи на еміграції, Наталія Дмитрівна змінила свою точку зору й, описуючи з ностальгічним почуттям свої загублені студії, зазначала, зокрема, і збірку документів, але вже з трьох томів [88]. На щастя, ці матеріали не були втрачені для науки. Наш пошук дав можливість віднайти як копії джерел, взятих дослідницею на облік [89], так і остаточно відібрані і частково упорядковані 3 томи збірки архівних матеріалів з метою їх по-

дальшого друкування [90]. Подаючи окремі зауваги з цього приводу, ми далекі від думки про остаточне з'ясування цього питання.

Документи і матеріали, що готувались дослідницею для публікації, були виявлені нею переважно у державних архівах Москви (Архів Міністерства іноземних справ), Одеси (Історичний архів, рукописна збірка Історичного музею), Києва (рукописний відділ бібліотеки ВУАН, Київський Центральний Архів давніх актів), Дніпропетровську (Історичний архів), Сімферополь (Архів Таврійського правління, Архів державного майна, Архів Губернського правління). Чимало цінного матеріалу було вилучено Наталією Дмитрівною також із рідкісної періодики XVIII-XIX ст. Історик О.П. Оглоблин в одній із рецензій на цей збірник зауважував, що Н.Д. Полонська-Василенко використала і своє власне зібрання рукописів – Смілянський архів князів Любомирських (XVIII століття), де подається характеристика економічних стосунків між Південною Україною і Правобережжям, яке перебувало тоді під владою шляхетської Польщі, а також раритетні документи, що свого часу були надруковані у «Записках Одесского Общества Истории и Древностей», повного комплексу якого не має жодна бібліотека України. На думку Олександра Петровича, цінний комплекс джерел відображають також і мемуари та замітки відомих людей – одного із співробітників правителя Слavyносербії генерала Хорвата С.С. Пішчевича та російського академіка німецького походження А.Й. Гільденштедта, який здійснив подорож по Південній Україні у 1773-1775 рр. [91].

У процесі роботи вченою було взято на облік не менше 2 тис. документів, але до збірки вона включила тільки половину. Том перший охоплював період 1734-1775 рр. і налічував 379 документів, у другому томі містилось 400 одиниць зберігання за 1775-1797 рр. і, нарешті, у третьому – 160 джерел за 1775-1785 рр. Хронологічними рамками поділу томів слугували історичні віхи розвитку Південної України і Запоріжжя засібно. Як промовисто пояснювала Наталія Дмитрівна у передмові до

одного з випусків збірника, за точку відліку нею був взятий час повернення запорожців на свої землі – дідівщину та материзну після багаторічної «турецької протекції», що межувала з неволею, та боротьба їх за свої довголітні вольності, яка скінчилась ліквідацією Запорізької Січі й уярмленням лицарів степів. В уяві вченої саме 1775 рік був одночасно і трагічним, і переломним у житті мешканців південноукраїнського регіону. Майже 40 років (з 1734 р.) російський царизм спільно з українськими поміщиками інтенсивно захоплював і колонізував козацькі земельні території, насаджуючи консервативні феодальні порядки. Цей безконтрольний колонізаційний процес закінчився лише зі смертю вдохновительки опанування південноукраїнського обширу імператриці Катерини II у 1796 р. Її син, новий володар Російської імперії імператор Павло I взяв курс на перегляд аграрної політики матері на півдні, земельний фонд якого щойно вичерпався, і втратив інтерес до цієї широчини [92].

Усі документи та матеріали збірника мають порядкову нумерацію та розміщені хронологічно. Усі вони за походженням поділяються на три групи. До першої, яка складає основну частину, відносяться архівні джерела, які подавались до публікації вперше. Ця категорія досягала 50 відсотків всього зібрання. У більшості вони належали до особистої збірки укладачки й являли собою оригінали та копії відповідних джерел.

До другої групи Наталія Дмитрівна зарахувала матеріали, які вже були надруковані свого часу в таких монументальних виданнях на манір «Полного собрания законов Российской империи», «Сенатского архива», «Архива Государственного Совета», часописах «Российского Исторического Общества», «Записках Одесского Общества Истории и Древностей», у виданнях журналу «Киевская Старина», у збірниках документів, виданих досліджувачами Південної України попередниками Н.Д. Полонської-Василенко, насамперед, А.О. Скальковським та Д.І. Яворницьким. Ця категорія матеріалів, за словами вченої, повинна була надати повноту тому чи ін-

шому архівному джерелу та краще його висвітлити, наприклад, документи про спроби запорожців отримати дідівські землі, що були під юрисдикцією Новоросійської губернії тощо [93]. Роль цих матеріалів вбачалась Н.Д. Полонській-Василенко другорядною, допоміжною, тому історик вміщувала їх у скороченому вигляді.

До останньої, третьої частини входили витяги з мемуарної літератури, які стосувались Південної України. Головними у цій категорії були вже згадані нами записки С.С. Піщевича й опис подорожі акад. А.Й. Гільденштедта. Вони доповнювали загальну характеристику головним чином військової та цивільної влади, містили яскраві малюнки економічного та суспільного устрою поселень. Окрім того, щоденник академіка А.Й. Гільденштедта барвисто ілюстрував і багатство флори та фауни південних степів. Важливо було й те, що Наталія Дмитрівна у цю категорію відібрала саме ті частки із спадщини російського академіка-мандрівника, які не ввійшли до різних видань цього епістолярного надбання, що їх надрукували історики Д.І. Багалій та З.І. Даневський.

Кожний том мав також тематичний розподіл. У першому з них дослідниця розмістила документи і матеріали, що проливали світло на заселення Південної України в першій половині XVIII століття. Це, передусім, засвідчували документи про повернення запорожців із Олешківської Січі, їхні скарги на захоплення земель, що споконвіку їм належали. Важливу групу становили джерела про торговельні відносини Південної України із Запоріжжям. Далі вчена документально висвітлювала процес заселення Нової Сербії та Слов'яносербії, торкалась питань іноземної колонізації різними народами, зокрема, сербами, чорногорцями, молдаванами, болгарами й ін. Специфічну групу становили і матеріали, де зображувався процес виникнення та розбудови поміщицького господарства. Окрема частина тому була присвячена реформі Нової Сербії та Славяносербії та її наслідкам. Задokumentувала Наталія Дмитрівна і генезу та виникнення міст у Південній Україні.

Другий том тематично продовжував пе-

рший. У ньому Н.Д. Полонська-Василенко скрупульозно виявила причини ліквідації оспіваної у народі Запорізької Січі та заведення на козацьких землях нових порядків. Докладно було освітлено й історію переселення запорожців із зимників у слободи та залучення до них російського й українського посполитства. Розглянула вчена і поселення іноземців: греків, вірмен, албанців, корсиканців, євреїв та інших. Частина документів висвітила й аспекти військової колонізації: розміщення полків, купування у поміщиків земель для військових таборів, державний процес «показачення» міщан і селян. Чимало матеріалів стосувалось соціально-економічного становища поселенців, їх правового статусу.

Окремо слід сказати і про третій том. Він документально торкався такої специфічної сфери у житті Південної України, як генеза заводів, фабрик, налагодження різних виробництв і, зокрема, чавуноливарного, парцелянового тощо. Логічно, що Наталія Дмитрівна показала і зростання внутрішньої торгівлі та заснування ярмарок. Вмістила вона і документи про розбудову міст, їх залюднення та самоврядування. Осібних слів потребує археографічне опрацювання цього тому. Наше ознайомлення з ним залишило враження про його наукову незавершеність і фрагментарність. Це видно хоча б з того, що частина заголовків джерел надрукована, а частина написана чорнилами, легенди деяких документів прикріплені булавками, а в інших взагалі немає назв. Відсутній і довідковий апарат, бракує іменного та географічного показників. Нам здається, що цей том знаходився тільки у стадії формування, і вчена не встигла ще підготувати його до публікації. Разом з тим навіть у такому вигляді вміщені у ньому документи та матеріали разом з джерелами попередніх томів малюють досить об'ємну картину всіх соціально-економічних процесів у Південній Україні.

Коротко зупинимось і на археографії першого та другого томів. Всі документи та матеріали, що увійшли до них, мають редакційні заголовки, складені упорядником. У них зазначено дату, місце написання документа, його різновидність, автора,

адресата, зміст. Власні заголовки, дата і місце написання документу чи матеріалу залишені лише в офіційних постановках, рапортах та окремих донесеннях, у всіх інших випадках вони використані у редакційних заголовках. Більшість документів датується за часом написання і лише у випадках, коли точну дату встановити не вдалося – за змістом джерела, супровідним листом і т.д. Кожний окремий випадок Наталія Дмитрівна застерігала у підрядкових примітках.

Пропущені частини текстів, що не стосувались теми, вчена на початку і наприкінці документу зазначала крапками, але у текстуальних примітках ці пропуски не перестережені. Опущені окремі розділи чи пункти документів, що мають нумерацію чи назву розділів, Н.Д. Полонська-Василенко крапками не позначала. Разом з тим свідомо не вставлені місця у середині текстів обов'язково обумовлювались. Конкретний зміст цих частин або назв розділів джерел історик розкривала у текстуальних примітках.

Документи і матеріали, за винятком деяких, готувались до публікації повністю. Якщо у збірник вміщені їх окремі частини, то навмисно не залучені місця дослідниці відмічала трьома крапками й оговорювала у документах і текстуальних примітках («Із звіту» і т. ін.).

Текст документів подано за правилами правопису 30-х років зі збереженням мовних особливостей джерел. Непрочитані слова, підписи також оговорені у текстуальних коментарях.

Кожний документ Н.Д. Полонська-Василенко супроводжувала легендою, в якій зазначала його місце зберігання (скорочена назва архівів, бібліотек, номер фонду, опису, справи, в'язки аркушів), або вказувалась книга, з якої почерпнуто матеріал. У супроводі також зазначено автентичність документів (оригінал, відпуск, копія). Якщо джерело друкувалося раніше, Наталія Дмитрівна обов'язково вказувала всі відомі публікації. До збірника вчена, як зазначено у передмові, збиралась скласти іменний і географічний покажчики, список скорочень, перелік використаних архівних і бібліотечних фондів і друкованих видань,

проте не встигла цього зробити.

Слід сказати і про ще один бік цієї збірки. Ще за життя Н.Д. Полонської-Василенко ним широко користувались друзі та колеги історика. Не одному досліднику вона стала у пригоді для ілюстрації монументальних історичних студій та окремих лектур. Як пригадував О.П. Оглоблін, для нього особливо цінними були віднайдені вченою архівні матеріали про рід есаула Генеральної артилерії козацького війська Г. Кологривого [94]. Ці та інші свідчення наочно підтверджують велике наукове та пізнавальне значення проведеної науковцем роботи. Її актуальність для історичних дослідів розуміли вже сучасники. І сьогодні, коли Україна пережила цілу низку трагічних подій, пов'язаних з двома останніми війнами і вандальською «культурною політикою» сталінського режиму, наукова вартість збірника набагато зростає, а окремі документи, що дійшли до нас в єдиному примірнику стають просто унікальними. Рецензент збірника О.П. Оглоблін ще у 1940 р. у відгуку резюмував, що якщо ця робота буде видана, то внесе великий археографічний вклад у науку та стане корисним посібником при викладанні історії України [95]. То чи не настав час його видрукувати та пошанувати визначного майстра наукового слова?

Праця над унікальним корпусом рідкісних джерел стала останньою роботою Н.Д. Полонської-Василенко на вістрі дослідницьких студій у передвоєнні часи. Подальший перебіг її археографічних розправ був пов'язаний з часами окупації німецько-фашистськими загарбниками України. Очоливши КЦАДА, вона на початку 1942 р. клопоталася перед відповідними органами про створення у структурі архіву ланки по підготовці джерел до друку на кшталт Історико-археографічного інституту чи, принаймні, комісії [96]. Зауважуючи цей епізод з біографії вченої, ми не маємо, нажаль, даних про подальший хід подій і реакцію керівних структур тодішньої КМУ. Ймовірно, наміри Наталії Дмитрівни не зреалізувались і стали просто епізодом в її архівній кар'єрі, принаймні, на таку гадку наштовхує нас і відсутність будь-якої

(як нам відомо) археографічної роботи в інших архівних осередках України та Києва зокрема (звичайно, у своєму класичному вигляді). Не безпідставно вважаємо, що у ті буремні роки археографічні функції у більшості перебравли на себе належні еміграційні українські центри, які мали фінансові можливості, а головне, налагоджені зв'язки з німецькими (і не тільки) науковими інституціями.

*Н. Полонська-Василенко
(середина ХХ ст.)*

Цікавим епізодом у цьому розмаїтті окупаційних поневірянь Н.Д. Полонської-Василенко стала її участь у проекті підготовки до видання збірки грамот і привілеїв на магдебурзьке право містам України, яку започаткував відомий правник-емігрант проф. УВУ А.І. Яковлів [97]. З цією метою він у 1942 р. встановив наукові контакти з директором Інституту досліджень магдебурзького права проф. Гьорлітцом і зорганізував групу провідних українських дослідників, в яку крім Н.Д. Полонської-Василенко увійшли Л.О. Окиншевич, О.П. Оглоблін, М.В. Геппенер (директор ВБУ), В.В. Міяковський (директор Головного Історичного архіву імені В.Б. Антоновича) та В. Дубровський (співробітник Харківського архіву) [98]. Тоді ж почалося жваве та сповнене творчих задумів листування А.І. Яковліва з Н.Д. Полонською-Василенко.

Як видно з листів Наталії Дмитрівни до

свого празького колеги, останній запропонував їй віднайти у рукописному цвинтаріші академічних осередків і довести до археографічного видання збірник документів і матеріалів на магдебурію українським містам, яку підготував ще у 30-х роках архівіст В.О. Романовський за редакцією та дієвою участю академіка М.П. Василенка. Цікавився А.І. Яковлів й іншими працями Миколи Прокоповича, а також історико-юридичними вислідами співробітників його школи, і між ними І.Ю. Черкаського [99]. Відписуючи листа, Наталія Дмитрівна пообіцяла переглянути архів чоловіка та вдовольнити бажання маститого вченого-емігранта, а відносно робіт І.Ю. Черкаського скромно зауважила, що своїми реляціями юридичне та моральне право має розпоряджатись тільки особисто він [100].

Історія згаданої пам'ятки юридичного права, ймовірно, бере свій початок з 1925 р., коли акад. М.П. Василенко, який щойно готував свою правничу лектуру, звернувся до акад. Д.І. Багалія з пропозицією надіслати йому для дослідів зазначену збірку [101]. Можливо, саме тоді і зринула грандіозна думка підготувати цілий корпус джерел українського права, починаючи від договорів з греками та «Руської Правди». Розвиваючи правознавчу археографію, В.О. Романовський під керівництвом М.П. Василенка вже у 1929 р. упорядкував двотомову збірку про магдебурію [102], яка, як з'ясувалось пізніше, стала єдиною серед великого правничого проекту. Однак, як і багато задумів, видати цю раритетну працю тоді не пощастило. У 1934 р., як писала Наталія Дмитрівна, у «період інвазії на ВУАН» її вилучили з видавничих планів [103]. Безперечно, що трагічна доля акад. М.П. Василенка та В.О. Романовського сповна позначилась і на долі їх роботи. Певний час ця юридична література пролежала в архіві М.П. Василенка, аж поки Н.Д. Полонська-Василенко не вибрала зі збірки покійного чоловіка та актових книг 46 грамот на магдебурію. Нам вдалося віднайти і деякі коректурні відбитки з цих вислідів, де зафіксовано 18 документів, які, як ми гадаємо, професорка передала доктору Добковсь-

кому. В цьому реєстрі значились привілеї місту Переяславу на Магдебурзьке право від короля Стефана Баторія 1585 р., подібні упорядниками з коронної метрики та подані до друку вперше, універсал королеви Владислава, адміністратора земель, відібраних від Московського царства, упорядникам Сіверщини (1623 рік), грамота короля Яна Казимира місту Чернігову, датована 1650 роком та інші цінні джерела [104]. Ймовірно, Наталія Дмитрівна провела (чи планувала провести) певну археографічну обробку тексту. Так, до грамоти короля Владислава IV переяславським цехам за 1637 рік є дописка, де, між іншим, зазначено, що у коректурних відбитках М.П. Василенка збереглося тільки 15 початкових рядків тексту згаданого документа [105].

У серпні 1943 р. альманах був закінчений і переданий А.І. Яковліву [106], а 2 травня 1944 року той надіслав його до Магдебургу [107]. З цієї історико-правничої візії не було видруковано жодного документа, та й взагалі сліди його загубились. На запит Наталії Дмитрівни у 1950-х рр. про долю рідкісної праці, А.І. Яковлів у нотатці «Джерела Магдебурзького права М. Василенка» тільки повідомив, що декілька її коректурних аркушів з німецьким перекладом відрядив до Інституту дослідження Магдебурзького права [108].

У період окупації вчена завершила свої археографічні студії у заініційованій у Львові митрополитом Андрієм Шептицьким Церковно-археографічній комісії, яка мала намір підготувати та видати церковно-релігійні пам'ятки. Інституція об'єднала українських істориків – католиків і православних – для джерельних дослідів з історії національної церкви. Був розроблений і статут, який належав перу київського вченого О.П. Оглоблина [109], проте з огляду на воєнні обставини Комісія мала змогу розпочати свою працю тільки у 1946 р. в Мюнхені при Апостольській Візитатурі [110] під патронатом архієпископа Івана Бучка [111]. Археографічні студії Н.Д. Полонської-Василенко не були стійким уподобанням в її науковому житті. Вони виникали від потреби моменту та логічно доповнювали її творчу лабораторію.

Власне, археографічні розшуки і не могли стати постійним зацікавленням науковки, оскільки процес становлення української радянської археографії тільки починався і був перерваний окупаційною добою. Крім того, цей зародковий період співпав з тоталітарною сталінсько-гітлерівською сваволею як у галузі архівознавства, так, зокрема, й у царині археографії. Тому не дивно, що більшість археографічних задумів історика не здійснилась, а плани, якими дослідниця торувала дорогу в майбутнє, так і залишились не зреалізованими. Разом з тим сподіваємось, що унікальний досвід і значний спадок Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко ще прислужаться дослідницьким візіям в Україні та знайдуть відповідне місце в аналах її археографічної історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Моргун О. До життєпису Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко-Моргун / О. Моргун // Український історик. – 1983. – № 2-4. – С.54.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві), ф.1196, оп.1, спр.2, арк.21.
3. Див.: Меньшов Д. Генерал-майор А.И. Марков (К столетию Отечественной войны и юбилею 3-й конной батареи) / Д. Меньшов. – К., 1912. – 37 с.; Його ж. Расследование генерал-фельдмаршала князя Баркляя-де-Толли об участии в сражениях 1812 года полковника Тальзина с бывшею в его командовании армейскою ротою (из архивных дел). – К., 1912. – 19 с.
4. Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність / Н. Полонська-Василенко // Український історик. – 1966. – № 3/4. – С.46-47.
5. Микола Прокопович Василенко [Текст] / В.В. Вороненко [та ін.]; [передм. Ю.С. Шемшученка]. – К. : Наук. думка, 1991. – С.240.
6. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), ф.542, оп.1, спр.87, арк.223, 225, 227-зв., 235, 237-зв.
7. Там само, арк.229-зв.
8. Там само, арк.224.
9. Там само, арк.231.
10. Приносимо за ці дані подяку К.І. Климовій.
11. ЦДІА України у м. Києві, ф.1196, оп.1, спр.130, арк.1-531.
12. Національна бібліотека України імені В. Вернадського (далі – НБУ), Інститут рукопису (далі – ІР), ф.42, № 276, арк.1-96; № 277, арк.1-223.
13. Полонська-Василенко Н. Известия Таврического Общества Истории, Археологии и Древностей / Н. Полонська-Василенко. – Симферополь, 1928. – Т. II. – 192 с.
14. ЦНБ, ІР, ф.42, № 302, арк.1.
15. Див.: Василенкова-Полонська Н. З історії останніх часів Запоріжжя (з мапою) / Н. Василенкова-Полонська // Записки історико-філологічного відділу ВУАН (ЗІФВ ВУАН). – К., 1926. – Кн. IX. – С.331.
16. Див.: Полонская Н.Д. Одно из культурных начинаний Вольного Экономического Общества, поддержанное относительно Тавриды графом П.А. Зубовым / Н.Д. Полонская // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1918. – Т.54. – С.95-126.
17. Див.: Полонська-Василенко Н. Михайло Єлисейович Слабченко / Н. Полонська-Василенко // Спілка визволення України й Спілка Української Молоді. Спогади, документи й матеріали про діяльність. Збірник. – Ч.2. – Нью-Йорк: СВУ, 1964. – С.128.
18. Див.: Ульяновський В. Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життєпису / Василь Ульяновський // Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х т. – Т.1 / Наталія Полонська-Василенко; [голов. ред. С. Головка]. – 3-є вид. – К. : Либідь, 1995. – С.ХХVII.
19. Див.: Полонська-Василенко Н. Михайло Єлисейович Слабченко. – С.128.
20. Центральний держархів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.3561, оп.3, спр.7, арк.168-169.
21. Там само, арк.241. Див. також ЦНБ, ІР, ф.1, № 46242.
22. ЦДАВО України, ф.3561, оп.3, спр.7, арк.201-201-зв.
23. За роки незалежності з'явилася низка цікавих розвідок про М.Є. Слабченка, де, між іншим, зазначається широка за обсягом, повна за репрезентативністю та різноманітна за формою джерельна основа його праць. Особливо у цьому ряді виділяється його натхненна та повна жертвовності робота у царині опрацювання Архіву Коша Запорізької Січі // Див. Курас І. Слово про академіка М.Є. Слабченка // Вісник АН України. – 1993. – № 2. – С.44.
24. Центральний науковий архів НАНУ (далі – ЦНА), ф.257, оп.1, спр.10, арк.1.
25. Там само, арк.3.
26. Див.: Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків / Н. Полонська-Василенко // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка (ЗНТШ): історико-філософська секція. – Т. 173. – Мюнхен, 1962. – С.18; Винар Б. Академік М.Є. Слабченко / Богдан Винар // Український історик. – 1982/1983. – № 3/4. – С.28.
27. Полонська-Василенко Н. Архів Запорізької Січі та питання про видання його / Н. Полонська-Василенко // Український історик. – 1968. – № 1/4. – С.136.
28. Винар Л. Матеріяли до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко / Любомир Винар // Український історик. – 1983. – № 2/4. – С.67.
29. ЦДАВО України, ф.3561, оп.3, спр.7,

арк.258-259.

30. Едиційна археографія в Україні у ХІХ-ХХ ст.: плани, проекти, програми видань. – Вип. 1. – К.: 1993. – С.81.

31. ЦДАМЛМ України, ф.542, оп.1, спр.154, арк.1.

32. ЦНБ, ІР, ф.І, № 46245, арк.1-зв.-2; Заруба В. Життя і смерть академіка Слабченка / Віктор Миколайович Заруба // Дзвін. – 1992. – №3-4. – С.103; Його ж. Історик трагічної долі (Академік Михайло Єлисейович Слабченко) / В.М. Заруба // Архіви України. – 1992. – №5/6. – С.79.

33. ЦДАМЛМ України, ф.542, оп.1, спр.280, арк.6.

34. Див.: Матеріали для історії запорожських козаків: из запорожского сечевого архива за 1770 и 1771 гг. / Под ред. Я.П. Новицкого // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1909. – Вип.5. – С.1-98; Ульяновський В.І. Листи Я.П. Новицького до Д.І. Яворницького / Василь І. Ульяновський, С.В. Абросимова // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип.1 (4). – С.355.

35. ЦДАМЛМ України, ф.542, оп.1, спр.283, арк.22.

36. Див.: Україна. – 1932. – Кн. 1/2. – С.194-195.

37. Компартійні чиновники від науки все частіше та наполегливіше встрявали у справи академічних осередків. Співробітник академіка М.С. Грушевського і його довголітній дорадник проф. Ф.Я. Савченко у листі до акад. К.О. Студинського від 4 лютого 1930 р. виразно писав про втручання в діяльність археографічних осередків з боку академіка-комуніста О.Г. Шліхтера та словесні баталії з ним акад. М.С. Грушевського // Див.: ЦДІА України у м. Львові, ф.362, оп.1, спр.379, арк.8.

38. ЦДАМЛМ України, ф.542, оп.1, спр.271, арк.16.

39. ЦНБ, ІР, ф.Х, № 11103, арк.75-75-зв.

40. ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.1716, арк.33-37.

41. ЦНБ, ІР, ф.Х, № 10569, арк.1-1-зв.

42. Там само, № 10566, арк.1-2.

43. Там само, № 10588, арк.23.

44. На початку 1990-х років з'явилась, здається, перша замітка про цього талановитого архівіста. (Див.: Гісцова Л.З. Олександр Олександрович Рябінін-Склярєвський / Л.З. Гісцова // Архіви України. – 1992. – №4. – С.30-31).

45. ЦНБ, ІР, ф.Х, № 10410, арк.1-10.

46. Там само, № 10565, арк.1-1-зв.

47. Київська старовина. – 1993. – №5. – С.33-34.

48. ЦНБ, ІР, ф.Х, № 10576, арк.1.

49. Там само, № 10570, арк.1.

50. Там само, № 10573, арк.1.

51. Там само, № 10579, арк.1.

52. Там само, № 10576, арк.3.

53. Там само, № 10586, арк.1.

54. ЦДАВО України, ф.3561, оп.2, спр.2, арк.2.

55. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких

козаків / Олена М. Апанович. – К.: Либідь, 1991. – С.287.

56. ЦНБ, ІР, ф.Х, № 30783, арк.1-4.

57. Там само, № 30789, арк.1.

58. Там само, № 30781, арк.5-10.

59. Там само, № 32, арк.1-85.

60. ЦДАМЛМ України, ф.542, оп.1, спр.278, арк.26.

61. Едиційна археографія в Україні... – Вип.1. – С.92.

62. ЦНБ, ІР, ф.Х, № 11073, арк.38; № 11095, арк.65; № 11107, арк.2.

63. ЦДАМЛМ України, ф.542, оп.1, спр.278, арк.26-зв.

64. Див.: Василенкова-Полонська Н. Південна Україна року 1787 / Н. Василенкова-Полонська // ЗІФВ ВУАН. – К., 1929. – Кн. XXIV. – С.303-366.

65. ЦНБ, ІР, ф.Х, № 10577, арк.1.

66. Див.: Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко... – С.ХХХVI.

67. Полонська-Василенко Н. Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу / Н. Полонська-Василенко // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці Комісії соціально-економічної історії України. – Т.1. – К., 1932. – С.207-229.

68. Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження Запоріжжя / Н. Полонська-Василенко // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці Комісії соціально-економічної історії України. – Т.1. – К., 1932. – С.127-206.

69. Там само. – С.127.

70. ЦНБ, ІР, ф.Х, № 2266, арк.1.

71. Там само, № 3724, арк.15-15-зв.

72. Див.: Известия. – 1927. – 29 декабря; Вісті ВУАН. – 1928. – №1-3. – С.81; Научный работник. – 1928. – №3. – С.108; Кравченко В.В. Д.И. Багаей: научная и общественно-политическая деятельность / В.В. Кравченко. – Харьков, 1990. – С.109.

73. ЦНБ, ІР, ф.Х, № 2263, арк.1-2.

74. Там само, № 2265, арк.1; № 3628, арк.4; № 3714, арк.1-зв.

75. Там само, № 3007, арк.1-зв.

76. Там само, ф.42, № 33.

77. Там само, № 34.

78. Там само, № 34, арк.8.

79. ЦДАМЛМ України, ф.542, оп.1, спр.219, арк.1.

80. Оглоблин О. Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (з нагоди 85-ліття) / Олександр Оглоблин // Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. – Вінніпег-Мюнхен: Trident Press Ltd., 1969. – С.14.

81. Омельченко В. Наталія Полонська-Василенко / В. Омельченко // Український історик. – 1969. – № 1-3. – С.89.

82. Винар Л. Рецензія: Наталія Полонська-Василенко. Запоріжжя ХVІІІ століття та його спадщина / Любомир Винар. – Мюнхен: Українська Вільна Академія Наук в Німеччині, «Дніпрова хвиля», 1967. – Т.ІІ. – С.149-150.

83. Див.: Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко... – С.ХХХVI.
84. ЦДАМЛМ України, ф.542, оп.1, спр.287, арк.2; спр.280, арк.28.
85. ЦДАВО України, ф.3561, оп.1, спр.237, арк.31.
86. ЦДАМЛМ України, ф.542, оп.1, спр.293, арк.3, 7, 16.
87. Там само, арк.4-5, 19-20.
88. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т.2. – Мюнхен: Українська Вільна Академія Наук в Німеччині, «Дніпрова хвиля», 1967. – С.207.
89. ЦНБ, ІР, ф.42, № 277, арк.1-223.
90. Науковий архів Інституту історії НАНУ (далі – НА ІУ НАНУ), ф.1, оп.2, спр.145-147 (справи знаходяться у стадії наукової обробки).
91. ЦДАВО України, ф.3561, оп.1, спр.200-А, арк.44-45.
92. НА ІУ НАН України, ф.1, оп.2, спр.143, арк.1-2.
93. Там само, арк.6.
94. Оглоблин О. Люди Старої України / Олександр Оглоблин. – Мюнхен: «Дніпрова хвиля», 1959. – С.117. Слід підкреслити, що і сучасне покоління дослідників активно використовує колекцію для своїх історичних студій. Див., напр.: Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / Валерій Смолій. – К., 1978. – 192 с.; Наседкина Л.Д. Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины (20-е – начало 30-х годов) / Л.Д. Наседкина: дис... к.и.н. – К., 1993. – 238 с. тощо.
95. ЦДАВО України, ф.3561, оп.1, спр.200-А, арк.52.
96. Там само, ф.3806, оп.1, спр.44, арк.12.
97. Яковлів Андрій Іванович (1872-1955) – видатний вчений-правник, громадський і політичний діяч. Закінчив факультет права Юр'євського та Київського університетів, досліджував київські архіви. У 1917-1918 рр. – член Центральної Ради, директор її Канцелярії, голова надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки до Голандії та Бельгії. У 1923 р. отримав статус емігранта й оселився у Празі, де викладав як доцент, а потім і професор в Українському Вільному Університеті (У 1930-1931 рр. та у 1945 р. – його ректор). По закінченні Другої світової війни перебував у Бельгії, з 1952 р. – у США.
98. Ульяновська С.В. Андрій Яковлів / С.В. Ульяновська, В.І. Ульяновський // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С.586.
99. Черкаський Іринарх Ювеналович (? – 1941) – історик українського права. Був заарештований у 1934 та 1941 рр.
100. Див.: Лист Н.Д. Полонської-Василенко до А.І. Яковліва від 23 вересня 1942 р. // Київська Старовина. – 1993. – №5. – С.36-37.
101. ЦНБ, ІР, ф.І, № 45617.
102. Див.: Вороненко В.В. та інші. Микола Пропович Василенко... – С.228.
103. Полонська-Василенко Н. Редакційна діяльність М.П. Василенка // Український історик. – 1966. – №3/4. – С.108-109.
104. ЦДАВО України, ф.3206, оп.5, спр.15, арк.511-557.
105. Там само, арк.544.
106. Там само, спр.19, арк.39.
107. Там само, спр.15, арк.502-зв.
108. Яковлів А. Джерела Магдебурзького права М. Василенка / Андрій Яковлів // Україна (Париж). – 1951. – №6. – С.496.
109. Омельченко В. Проф. д-р Олександр Оглоблин (життя і діяльність) / В. Омельченко // Український історик. – 1989. – №4. – С.41.
110. Оглоблин О. Українська церковна історіографія / Олександр Оглоблин // Український історик. – 1969. – №4. – С.27.
111. Бучко Іван (1891 – ?) – архієпископ, церковний і громадський діяч. Вчився у Львівській академічній гімназії, згодом студював богослов'я у Римі (1911-1915), свячений на священника, д-р богослов'я, з 1922 р. – ректор Малої семінарії у Львові, з 1942 р. – апостольський візиторій українців у Західній Європі.

Верба Ігор Південна Україна і Запоріжжя в археографічній діяльності Наталії Полонської-Василенко

Автор розкриває діяльність відомого українського історика Наталії Полонської-Василенко у вивченні документальної спадщини Запорізької Січі. Показані взаємовідносини вченого з українськими дослідниками історії Запоріжжя, спільна робота над виданням документів Коша Запорізького XVIII ст.

Ключові слова: *Наталія Полонська-Василенко, Запоріжжя, Південна Україна, археографія, Всеукраїнська академія наук, історична наука*

Верба Ігорь Южная Украина и Запорожье в археографической деятельности Натальи Полонской-Василенко

Автор раскрывает деятельность известного украинского историка Натальи Полонской-Василенко в изучении документального наследия Запорожской Сечи. Показаны взаимоотношения ученого с украинскими исследователями истории Запорожья, совместная работа над изданием документов Коша Запорожского XVIII века.

Ключевые слова: Наталья Полонская-Василенко, Запорожье, Южная Украина, археография, Всеукраинская академия наук, историческая наука

Werba Igor *South of Ukraine and Zaporizhzhya in Archaeography Activities by Natalia Polonskaya-Vasylenko*

The author reveals the work of the famous Ukrainian historian Natalia Polons'ka-Vasylenko in study of documentary heritage of Zaporizhzhya Sich. Explaining the relationship between scientific researchers of Ukrainian history Zaporizhzhya, collaborate on the publication of documents Kosh Zaporizhzhya of eighteenth century.

Keywords: *Natalia Polons'ka-Vasylenko, Zaporizhzhya, South of Ukraine, archeography, Ukrainian Academy of Sciences, Historical Science*

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 22.04.2015 р.